

УДК 94(477.65)«1941-1945»

**І. А. Шахрайчук**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

**РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ  
У НАЦИСТСЬКИХ ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ  
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ (1941–1944 рр.)**

Досліджено питання утримання радянських військовополонених на території області. На підставі нарративних джерел реконструйовано події використання рабської праці ув'язнених на різних видах робіт та показано нелюдські умови їх існування в період нацистської влади.

*Ключові слова:* шталаг, дулаг, офлаг, радянські військовополонені, табір, окупація, нацистський режим.

**И. А. Шахрайчук**

*Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара*

**СОВЕТСКИЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ В НАЦИСТСКИХ ЛАГЕРЯХ  
НА ТЕРРИТОРИИ ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ (1941–1944 гг.)**

Исследованы вопросы содержания советских военнопленных на территории области. На основе нарративных источников смоделировано события рабского использования труда заключенных на различных видах работ и показано нечеловеческие условия их существования в период нацистской власти.

*Ключевые слова:* шталаг, дулаг, офлаг, советские военнопленные, лагерь оккупации, нацистский режим.

**I. A. Shakhraychuk**

*Oles Honchar Dnipropetrovsk National University*

**SOVIET PRISONERS OF WAR IN THE NAZI CAMPS  
ON THE TERRITORY OF DNIPROPETROVSK REGION (1941–1944)**

The problems of the content of Soviet prisoners of war in the region. On the basis of narativnih sources made reconstruction of the events of slave labor use them on different types of work and show, but inhuman conditions of existence during the Nazi authorities.

Soviet war prisoners in the Nazis camps in Dnipropetrovsk region (1941–1944).

Investigation of the question of management of soviet war prisoners on the territory of the district. The using of slave labor in different kinds of work has been reconstructed and unhuman living conditions have been shown on the ground of oral sources.

**During World War II Nazi authorities built 12 camps for war prisoners and 24 labor camps in the Dnipropetrovsk region.**

**In this way the night to life depended on the ability to work for the profit of the conquerors. Hunger, terrible condition of the content, the lack of basic needs for existence led to epidemics and high level of death among prisoners. The cruel exploitation of prisoner's labor and unhuman working conditions can be understood like racial struggle.**

*Key words:* Stalag, dulag, Oflag, Soviet prisoners of war, occupation camp, the Nazi regime.

Розпочатий ще під час проведення воєнних дій процес осмислення, систематизації та опису подій окупації відбувався в умовах ідеологічного протистояння ворогуючих сторін і формувался за законами агітації, пропаганди та контрпропаганди. Тому публікації воєнних та перших повоєнних років мали чітке ідеологічне забарвлення й зосереджувалися переважно на злочинах «німецько-фашистського режиму» [1, с. 221]. У цих працях місцеве населення зображалося або безособовими пасивними жертвами жорстких окупантів, або безстрашними радянськими партизанами, або зрадниками-колаборантами.

Після закінчення війни увага вітчизняних науковців до життя цивільного населення періоду нацистської окупації значно зменшилася, а стандарти зображення окупаційного режиму, запроваджені під час війни, були канонізовані в академічних дослідженнях. Поступово, із середини 1970-х рр., з приходом у соціальне життя вже трьох поколінь, котрі не воювали, масове уявлення про окупацію все більше підпорядковувалося проголошеним канонам. Про відсутність адекватної картини цього періоду у вітчизняній історіографії зараз засвідчує більшість науковців. Іноземні дослідники слушно відзначають, що «ми маємо історію німців у Радянському Союзі, але не історію Радянському Союзу в період німецької окупації».

Структура і апарат установ німецького полону на території України належить до найменш досліджених тем в історіографії. Німецька історіографія систему військового полону на окупованій території описує схематично: з'ясування ступеня відповідальності Вермахту в загибелі мільйонів полонених. Пострадянські дослідження часто плутають існуючу класифікацію таборів – концтабір, табір для військовополонених, шталаг, дулаг, офлаг, пересильні табори. Тому пропонуємо тлумачення цих термінів (додаток А).

Оповіді очевидців дають можливість нарешті побачити «життя при німцях» очима людей, які переживали нацистську окупацію, що, зрештою, дозволить наблизитися до реконструкції того історичного періоду в ідеалі «як це було насправді» та показати, яке місце у спогадах очевидців займає період окупації України. Джерельною базою даного огляду є біографічні інтерв'ю з колишніми ув'язненими.

Система німецьких таборів в Україні була такою, що за умовами утримання вони наближалися до категорії таборів знищення. Становище військовополонених ускладнювалося тим, що радянська сторона повністю відмовлялася вести будь-які дії на міжнародній арені щодо захисту прав своїх біженців, або захоплених у полон військовослужбовців, трактуючи їх, як зрадників. Усього на території України фашисти утворили 180 таборів смерті, де загинуло біля 1,4 млн радянських військовополонених [2, с. 320].

На території Дніпропетровської області в роки Другої світової війни німецько-фашистською окупаційною владою було створено 12 таборів для військовополонених та 23 концтабори, гетто і військово-трудова таборів (додаток Б). Середня кількість ув'язнених коливалася між 2–10 тис. чол.

Як правило, військові табори розміщувалися на околицях населених пунктів. Потрапити до табору можна було за різних обставин. Нацистська система правосуддя не визнавала проміжних заходів покарання щодо українців, євреїв, росіян, циган. Достатньо було не реальної провини, а найменшої підозри, що зазначена особа підриває інтереси німецької влади.

Табори вважалися місцем ув'язнення військовополонених. Так, на думку нашого земляка с. Чаплинка Царичанського району, колишнього в'язня Бухенвальду Є. Т. Придана, табір для військовополонених «це табір смерті, де людина не має жодних прав, перестає носити ім'я і прізвище і має порядковий номер. Вас можуть убити, заморити голодом, замучити в карцері і нікого за це не буде притягнуто до відповідальності, навіть не встановлено причину вашого знищення. Вихід з табору лише один. Через піч крематорію, звідки бауери забирають попіль для підживлення своїх полів» [9, с. 8].

У Дніпропетровську у листопаді 1941 р. у районі Ігрени було створено дезінфекційні пункти для військовополонених. Його добова продуктивність була до 1 тисячі осіб (шталаг 348 м. Дніпропетровська, 338 м. Кривий Ріг). Харчування військовополонених було таке. За розпорядженням генерал-квартирмейстера від 21 жовтня 1941 р. усім військовополоненим, які не залучаються до робіт, встановлено раціон харчування 2 250 г хліба, 200 г м'яса, 1 125 г свіжих овочів, 8 кг картоплі на тиждень. Варку супу для відновлення працездатності потрібно вести активним чином, вживаючи «баланду».

Окупанти активно використовували дармову працю мирних жителів. Так, у м. Кривий Ріг населення зганяли до табору військовополонених та використовували їх працю на ремонті доріг. Восени 1941 р. усіх в'язнів вивели до шахти Валявки та розстріляли. До м. Марганець для роботи на рудниках насильно зігнали населення з Донбасу, Дніпропетровська, Нікополя. У місті було створено великі табо-

ри для військовополонених і робітників, яких використовували для ремонту мостів, доріг та видобутку марганцевої руди [6, с. 12].

Один із таких таборів знаходився на території сучасного м. Орджонікідзе у с. Рудник. Це був «малий» табір для військовополонених, в якому перебувало до 2 тис. ув'язнених. У таких таборах ув'язнені перебували від двох місяців до двох років. У спогадах П. О. Розенко зазначено, що «табір виник у кінці 1941 – на початку 1942 р. і проіснував до 1943 р. У таборі було близько двох тисяч чоловік, молодь і підозрілих, яких формували в групи по 500–600 чол. і гнали до ст. Апостолово, а звідси на Кривий Ріг, де відправляли до Німеччини як рабську робочу силу.

Військовополонених відправляли на роботу до марганцевих шахт та збагачувальних фабрик. Табір був огорожений колючим дротом висотою до 4 м, по внутрішній сітці дротів пропускали електричний струм. Охоронявся табір німцями та поліцаями, а також вояками калмицького дивізіону, який базувався у м. Кривий Ріг. На чотирьох вежах стояли кулеметні прожектори. Діяла добре налагоджена сигналізація та система контролю за полоненими. Табір весь час поповнювався новими ув'язненими. Місцевих хлопців примушували копати ями і хоронити померлих» [6, с. 11].

Про існування концтабору на території с. Рудник свідчать спогади Н. Т. Антоненко, колишньої зв'язкової партизанського загону М. Ткачова, який протягом 1942–1943 рр. діяв у Дніпровських плавнях. Партизани підтримували зв'язок із військовополоненими, які знаходилися на території кінного двору, селищного клубу та швейної фабрики [10, с. 202]. За спогадами О. К. Головка, до концтабору із сіл Апостолівського та Нікопольського району зганяли молодь, яку відправляли на каторжні роботи до Німеччини [7, с. 13].

Жахливі умови проживання у таборі описав один із в'язнів В. Глушенко: «Чотирирусні нари збиті з грубих, неотесаних дошок, на яких лежали старі лантухи, набиті соломною, старе ганчір'я слугувало ковдрою. Посередині вузький прохід, у кутах буржуйки, які не могли обігріти все приміщення. У бараці стояв бак з водою для пиття та вмивання. Військовополонені трималися кучками, мало говорили, сушили одяг біля грубок. У помешканні стояв нестерпний сморід від немитих тіл і одягу. Воші і блошиці роз'їдали шкіру до ран. Умови життя були жахливі: голод, холод, антисанітарія, спрага. Робочий день в'язнів був не менше 12 годин. Фашисти жорстоко били ув'язнених, за найменшу провину, позбавляли харчування і води, цькували собаками. Годували настільки бідно, що організм спочатку зпалював власний жир, а потім протеїн, тобто переварював власне тіло – залишалися тільки шкіра й кістки. Шматок хліба і рідка юшка з гнилих овочів один раз на день» [9, с. 14].

Промовистими є спогади Є. Авдієнка про концтабір у Кривому Розі: «У таборі Кривого Рогу, де я опинився в листопаді 1941 р., було приблизно 12 тис. полонених. Раціон був розрахований так, щоб найсильніша людина померла протягом 1–1,5 місяця. За добу вмирало по 120–150 людей. З кам'яного сараю без вікон і дверей, підлогу якого було залито замерзлим випорожненнями, мерців виносили так звані таборові санітари та завантажували на віз в ящики. Щоб мерців вкласти щільніше, один із санітарів забирався на віз і ломом перебивав мерцям руки і ноги. Мерців скидали в протитанковий рів».

Не менш вражаючі дані дізнаємось зі свідчень І. Г. Миколаєва (26 лютого 1907 р. – 6 жовтня 1988 р.): «Нас привели та загнали в табір у Кривому Розі. Тут і до нас вже було не менше п'яти тисяч чоловік. Табір вже встигли облаштувати. Колючий дріт, по кутках кулеметні установки. У середині табору у трьох метрах від колючого дроту – лінія, за межі якої виходити не дозволялося, у іншому випадку – куля в потилицю без попередження. На краю табору самими ж військово-полоненими викопувався рів. З одного кінця по мірі заповнення тілами він знову засипався землею. Про лікарську допомогу не було й мови. Німцям до цього просто не було діла. А лікарі з ряду військово-полонених просто були не в силах допомогти: ні медикаментами, ні коштами. Охорона була вже не в жовтих сорочках, а в захисних костюмах. Замість кокарди на кашкетах схрещені черепа та кістки» [10, с. 199].

«До раціону харчування входив хліб, який лежав на німецьких складах протягом багатьох місяців. Раніше я й гадки не мав, у що хліб може перетворитися після довгого зберігання. У середині він був червоний і чорний із запахом гіркоти, на смак нагадував хін (кора дерева). Але ж не їсти цю гіркоту було неможливо, оскільки доводилося обирати між життям та голодною смертю. Вранці давали склянку «кави», таке ж гірке. В середині дня – склянку «баланди», в якій була переварена гнила суміш.

Ті, хто вижив у фашистських таборах смерті, можуть вважати себе людьми небаченої сили мужності та витривалості. Оскільки їм довелося бачити смерть щодня. Санітарні й гігієнічні умови у таборах смерті були більш ніж жалюгідні. В них не було сточної водної каналізації, відповідних місць (клозетів), купалень, також примітивного способу доставки води. Часто в'язні спали на ліжку вдвох або втроєх, вкривалися тонкими ковдрами навіть у люті морози. Брак зміни білизни (міг бути через два місяці) та все це разом створювало надзвичайно сприятливі умови для поширення заразних хвороб» [3, с. 121].

Унаслідок цього в'язні вмирали поголовно. Це відповідало таборовій політиці СС. Лікування в'язнів та турбота про здоров'я зали-

шалося низькими. Лікарні були тоді місцем, де основним лікарським засобом була ліквідація в'язнів. Тому-то в'язні приховували хвороби, переносили високу температуру та гарячку на ногах і ховалися на блоках, доки хвороба звичайно цілком не скосила з ніг. Кожний в'язень у таборі був примушений працювати. День починався гонгом про підйом о четвертій годині ранку (зимою о п'ятій) та кінчався тим же гонгом о двадцятій.

Вставши, в'язні прибирали, стелили ліжка, обов'язково на військовий лад за певними таборовими вимогами. Миття відбувалося у блокових умивальниках у спеціальних бараках або спеціальних джекках. Потім на працю шикували команди часто під звуки оркестру. В'язнів перебирали біля брами СС і супроводжували до місця праці. Тяжка щоденна праця, погане харчування підкошували здоров'я в'язнів. Часто вони на своїх плечах несли вмираючих друзів, а то і їх трупи.

Метою німецьких таборів не було зберегти людину через ізоляцію, іншими словами німецькі фабрики смерті стали функцією безправ'я, терору й фізичної екзекуції. Завдяки розповідям очевидців пережитого ми маємо образне уявлення про те, що насправді відбувалося на території краю під час нацистської окупації.

За інформацією офіційної окупаційної преси Дніпропетровщини мешканці області надавали посильну допомогу радянським військовополоненим. Так, за рішенням правління Українського товариства взаємодопомоги вирішувалося питання про залучення місцевого населення до збору пожертвувань грошима, білизною, харчами, милом для надання допомоги військовополоненим. За інформацією часопису криворізької газети «Дзвін» тільки селяни Терноватокутської громади зібрали 588 кг картоплі, 508 кг пшениці, 200 кг буряка, 100 кг капусти, 75 кг цибулі, 5,5 кг м'яса і сала. Крім того, селяни внесли у фонд допомоги військовополоненим 1 350 крб. грішми [12, с. 2].

Але це була мізерна допомога тисячам радянським військовополоненим, які в силу різних життєвих ситуацій потрапили у полон.

На території області у більшості таборів для військовополонених використовували працю ув'язнених на будівництві різних споруд, рудниках, сільському господарстві, ритті окопів, розмінуванні, прокладанні доріг.

Таким чином, право на життя залежало від здатності працювати на користь загарбників. Голод, жахливі умови утримання, відсутність елементарних умов для існування призводили до епідемій та великої смертності полонених. Жорстока експлуатація праці ув'язнених та нелюдські умови перебування свідчили про домінуючу расову боротьбу німецької нації над слов'янами та розглядалися ними як ідеологічний супротивник та ворог.

### Бібліографічні посилання

1. **Буцько О. В.** Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О. В. Буцько // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
2. **Гринченко Г. Г.** «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегия выживания / Б. Б. Гринченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. НАН України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 22.
3. Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942 / сост., авт. предисл. и коммент. : Гуляев Г. И. и Бусыгина Н. Д. – Д., 2012.
4. **Лисенко О.** Україна у двох світових війнах: воєнна історія й антропологія / О. Лисенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій, відп. ред. І. Копесник. – К., 2007. – Вип. 3. – С. 320.
5. Спогади Антоненко Н. Т. – С. 6 (3 архівів автора).
6. Спогади Голенко П. О. про перебування у таборі військовополонених м. Марганець. – С. 11 (3 архівів автора).
7. Інтерв'ю з Головки О. К. – С. 13 (3 архівів автора).
8. Спогади в'язня табору військовополонених у м. Кривий Ріг Глущенко В. – С. 14 (3 архівів автора).
9. Свідчення Придана Є. Т. мешканця с. Чаплинка Царичанського району Дніпропетровської області. – С. 8 (3 архівів автора).
10. **Стецкевич В. В.** Облік і нагляд окупаційної влади за населенням Дніпропетровщини в 1941–1945 рр. / В. В. Стецкевич // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 4. – Д., 2007. – С. 197–204.
11. **Чиж В.** Пожертви військовополоненим / В. Чиж // Дзвін. Округовий Криворізький часопис. – 1942. – 30 липня.

### Додаток А

#### Табори для утримання цивільного населення та військовополонених на території Дніпропетровщини (1941–1943 рр.)

• **Концтабір** (для цивільного населення) – місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру за рішенням гестапо, без слідства і суду, без встановлення терміну з особливо жорстким режимом утримання, характерною працею, тортурами.

• **Виправно-трудоий табір** – ув'язнення громадян на термін від 21 до 56 днів за ухил від трудової повинності, трудові порушення.

• **Гетто** – частина території, яка виділена для примусового утримання осіб з метою їх ізоляції та подальшого знищення.

• **Табір примусової праці** – місце для розміщення ув'язнених осіб з метою їх використання на тяжких роботах. Підпорядковані поліції та СС.

• **Тюрма** – місце попереднього ув'язнення та утримання громадян з політичних мотивів із застосуванням насильницьких дій, катування та вбивства.

• **Пересильний табір** – збірний пункт для відправки ув'язнених на примусову працю до Німеччини.

• **Трудовий табір** – місце для розміщення населення з використання примусової праці на підприємствах, будівельних роботах.

• **Табори військовополонених**

**Шталаг** – стаціонарний табір військовополонених рядового та сержантського складу.

**Дулаг** – збірний та пересильний пункт військовополонених та інтернованих цивільних громадян.

**Офлаг** – стаціонарний табір військовополонених офіцерів.

## Додаток Б

Таблиця А.1

### Перелік таборів на території Дніпропетровської області в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
1. Верхньодніпровськ	Табір примусових робіт (грудень 1942 р.)	Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.Р.-2311, оп. 2, спр. 27, арк. 30. Трудовий табір для євреїв та полонених
2. Дніпродзержинськ (Нове містечко)	Пересильний табір (грудень 1943 р.)	Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 7021, оп. 57, спр. 66, арк. 6. Листопад – грудень 1943 р. У бараках заводу ім. Ф. Дзержинського утримувалося 1 тис. осіб., з них 75 осіб розстріляно.
3. Дніпропетровськ	Концтабір (грудень 1943 р.)	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 13, арк. 18 зв. 22.12.1943 р. створено концтабір (вул. Лагерна).
	Гетто (липень 1942 р.)	ДАДО. – Ф. Р.-2276, оп. 1, спр. 1000, арк. 58, спр. 1365, арк. 11.
	Табори військовополонених (червень 1942 р.): 191 дулаг (червень 1942 – серпень 1944 рр.); 202 дулаг (червень 1942); 346 шталаг; 348 шталаг (січень 1942 – лютий 1943 рр.). Ігреський табір для психічнохворих людей (жовтень 1941 р.)	Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. – К. : Київ, 2000. – с. 304.
	виправно-трудоий табір (жовтень 1941 р. – 1942 р.)	Амур-Нижньодніпровський район (3 тис. осіб)



Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
4. Кривий Ріг	тюрма (березень 1943 р.)	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 56, арк. 67. 25 березень 1943 р. (вул. Леніна, 48).
	табори військовополонених (січень 1942 р. – лютий 1943 р.)	338 шталаг
5. Криничанський район с. Степанівка	гетто	ДАДО. – Р.-2311, оп. 2, спр. 27, арк. 237.
6. Марганець	виправно-трудова табір (січень 1943 р.)	Федеральний військовий архів Німеччини (м. Коблець) ISA: AEL 7 січня 1943 р.
7. Нікополь	тюрма	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 513, арк. 161–167.
8. Нікопольський район с. Чкалове	тюрма (серпень 1941 р.)	ДАРФ. – Ф.-7021, оп. 57, спр. 513, арк. 11. Тюрма для цивільного населення, військовополонених, єврейського населення. Розстріляно понад 1 тис. євреїв у серпні 1941 р., а також комуністи с. Лапінки.
9. с. Ново-Вітебськ	табір примусової праці для євреїв (травень 1942 р.)	ДАДО. – Р. 268, оп. 3, спр. 99, арк. 189. Розстріляно 277 осіб.
10. Новомосковський район с. Новоселівка	концтабір	ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 12, арк. 43, спр. 184, арк. 27, спр. 922, арк. 48–51. Утримувалося 750 осіб.
11. Орджонікідзе	табори військовополонених (липень 1941 р. – листопад 1943 р.): 155 дулаг (липень 1941 – 19 листопада 1944 рр.)	Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – 810 с.
12. Павлоград	гетто	ДАРФ. – Р.-7021, оп. 57, спр. 68, арк. 101. Завод № 359. Утримувалося близько 2 тис. осіб.

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
		Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60. Розстріляно 2 тис. осіб.
	табір цивільного населення	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 68, арк. 109. Табір на території заводу
	табори військовополонених (квітень 1942 – серпень 1943 рр.) 111 дулаг	
	(вересень 1941 – листопад 1943 рр.) 124 дулаг	
	(січень 1942 – лютий 1943 рр.) 348/z шталаг	
13. Павлоградські хутори	гетто	ДАРФ. – Р.-7021, оп. 76, спр. 830. Арк.736. Утримувалось 1 тис. чоловік.
14. с. Петрівка	концтабір	ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60.
	табір цивільного населення (1942 р.)	ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 12, арк. 43, спр. 184, арк. 27, спр. 922, арк. 48–51, спр. 105, арк. 3.
15. Петропавлівський район с. Дмитрівка  к-п «Перемога», «Сталінська п'ятирічка»	табір військовополонених (лютий 1943 р.)	1942 р. Утримувалось 50 осіб.  12 лютого 1943 р. Утримувалось 512 осіб.
		Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Д.: Оксамит-Текс, 2005. – 294 с.
16. Синельникове	табір цивільного населення	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 57, спр. 514, арк. 55 зв.
17. Софіївський район с. Любимівка	гетто (грудень 1942 р. – січень 1943 р.).	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 149, спр. 36, арк. 30.
		Ув'язнено 500 осіб, до січня 1943 р., знищено близько 1 тис. осіб

Населений пункт	Категорія та час існування	Джерела
18. Чаплино	табори військовополонених (липень 1941 р. – грудень 1943 р.)	3-й армійський збірно-пересильний пункт Лагеря советских военнопленных в Белоруси. (1941–1944 рр.): справочник / авт. сост. В.И. Адамушко (гл. ред.). – Минск : НАРБ. – 192 с. Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. С. Смыслов. – М.: Вече, 2014. – 448 с.
19. с. Червонопартизанське	табір цивільного населення	ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 60. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 212, арк. 43, спр. 184, арк. 7, спр. 922, арк. 48,51; оп. 8, спр. 105, арк. 3.
20. Широкивський район с. Широке	гетто	ДАРФ. – Ф. Р.-7021, оп. 149, спр. 36, арк. 87–90. Табір для євреїв у приміщенні колгоспної конюшні, утримувалось 340 євреїв.

Примітка: ДАРФ. – Ф. Р.-7021. Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам.

ЦДАВОКМФ. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (1939–1945 рр.).

*Надійшла до редколегії 25.04.2015*